

CSIZMADIA ERVIN

KAPITALIZMUS, DEMOKRÁCIA ÉS PARLAMENTARIZMUS
HÁROM ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLET A DUALIZMUSBÓL A MÁNAK**Bevezetés*

A magyar politikai fejlődésnek vannak kulcskérdései, mint például a Nyugat-Európában bevált vívmányok hazai talajba való átültetése. A reformkortól kezdődően alapvető a magyar politikai, gazdaság és társadalom felzárkóztatása Európához. 1849 után ez a projekt majdnem két évtizedre lekerül a napirendről, hogy 1867 után, a dualizmus időszakában minden korábbinál erőteljesebben merüljön fel az adaptáció, a felzárkózás, az alkalmazkodás igénye.

Csakhogypontosan mihez és hogyan? Ahhoz képest, hogy általában milyen sokat tudunk Magyarország nyugatosságáról, vagy legalábbis az ország mindenkori nyugatosodási szándékairól, *konkrétabb* szinten már jóval kevesebb az ismeret. Miként is élük meg a korabeli nemzedékek a külső kihívást, és milyen válaszokat adnak rá? Észlelik-e a mintakövetésben rejlő dilemmákat, s ha igen, vannak-e elméleti válaszaik? S egyáltalán: mit gondolnak a mintakövetésről?

Ebben az írásban szándékosan nem ismert emberek Nyugat-képéről szeretnék beszélni, hanem olyan szerzőket választok, akiknek még a nevét sem nagyon hallottuk, és munkásságukat sem ismerjük. Ifjú Leopold Lajos, Bernát István és Kun József egy-egy munkáját elemzem. Ismeretlenségük ellenére mégis érdemes olvasnunk őket, mert nagyon érdekesen exponálják a mintakövetés kérdését, és az, amire jutnak, messze túlmutat saját korukon. Ezért aztán – függetlenül a szerzők személyétől – ma is érdemes foglalkoznunk velük, különösen ha azon tűnődünk: a mai Magyarországon mit is jelent a nyugatosodás – vagy tágabban az európai beágyazottság.

Sokféle fogalmat elemezhetnék, de én a nyugati létmóddal kapcsolatos fogalmak közül hármat vizsgállok: kapitalizmus, demokrácia, parlamentarizmus. Ezek nyilván nem csak a Nyugathoz kötődnek, de azért a 19. század második felében, a kialakuló liberális demokráciák korában új, modern értelmezést nyernek. Egyáltalán nem mindegy tehát, e fogalmakra milyen szemléletben és teoretikus apparátussal reagálnak a szerzők.

Persze a három fogalom korántsem azonos súlyú a korabeli hazai közbeszédben. A legegyszerűbb dolgunk a kapitalizmus fogalmával van. A dualizmus koráig nemigen találunk hosszabb és a legújabb nyugati fejleményeket (netán a világgazdasági rendszer kialakulását is) méltató feldolgozásokat. Mivel Magyarország meglehetősen távol van a világgazdaság centrumától, nem is nagyon várhatjuk, hogy a kapitalizmus elméletéről és gyakorlatáról mélyreható leírások szülessenek. Ha a többi fogalmat vesszük, ott viszont azt látjuk: ezek sok szerzőnél

* Az alábbi szöveg *A magyar politikai fejlődés logikája* című, készülő könyvem egy alfejezetének a Kommentár számára szerkesztett változata.

a magyar történelem szerves részei. Máriássy Béla *A szabadelvűség múltja, jelene és jövője* című könyvében – jóval Szekfűt megelőzően – a magyar szabadelvűséget és a parlamentarizmust az Aranybulla korától eredezteti.¹ A demokrácia kérdésében szintén találkozunk szerzőkkel – igaz, jóval a dualizmus kora után –, akik a demokráciát mint régi magyar politikai rendszert írják le. Drozdy Győző *Demokrácia* című, jóval később születő könyvében arról ír, hogy már az orosz sztyeppéken is ősdemokrácia volt a magyarok kormányformája, a népvándorlás korának kormányformája a demokrácia, a vérszerződés pedig a gazdasági demokrácia, az Aranybulla kora pedig a nemesi demokrácia megtestesülése.²

Természetesen az, hogy Magyarországon már a 13. században létezett volna valamiféle liberalizmus és parlamentarizmus, és még ennél is korábban valamiféle ősmagyar demokrácia, csak egy olyan megközelítés számára elfogadható, amely ezeket a fogalmakat rendkívül kitágítva használja. Ráadásul bizonyos értelemben a már említett magyar történelmi különlegességből és kivételességből indul ki, sőt azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy Magyarország nemhogy mintakövető nem volt, de parlamentarizmusból és demokráciából ő adott példát másoknak. Ám amennyiben ezeket a fogalmakat szigorúbban és egységben (mintegy a nyugat-európai liberális demokráciák kifejlődése elemeiként) kezeljük, akkor azt kell mondanunk: ezekkel a modern, nyugati fogalmakkal a magyar elitek és a magyar társadalom a 19. század közepén találkoznak először.

Az lesz tehát számunkra a kérdés, hogy megvizsgáljuk: mit írnak erről a *modern értelemben vett* találkozásról szerzőink. A *kapitalizmus* kapcsán az lesz a kérdés: amikor a 19. század végén, nagyobb mértékben találkozik ezzel a magyar társadalom, akkor ezt hogyan reagálja le? A *demokrácia* fogalma kapcsán az lesz a kérdés: hogyan viszonyul a dualizmus liberális korszaka a Nyugaton is csak csíraformában jelentkező demokratikus szellemhez és sok tekintetben forradalmi gondolathoz? A *parlamentarizmus* fogalma kapcsán azt nézem meg: milyen elképzelések fogalmazódnak meg a modern nyugati és a magyar parlamentáris rendszer különbségéről és ennek kapcsán el tudják-e képzelni a korabeli teoretikusok, hogy Magyarország ugyanolyan parlamentáris rendszer lesz-e, mint például Anglia?

A kapitalizmus-faktor:

Ifjabb Leopold Lajos a mintakövető magyar kapitalizmus ellentmondásairól

Látjuk majd, hogy a demokráciáról könyvet író Bernát István a dualizmus eredményei között említi Magyarország *gazdasági* haladását az 1867 utáni korban. Ha valamit, akkor (általában a boldog békeidőkhöz belül) a gazdasági emelkedést emeli ki a magyar történettudomány is. Valóban kijelenthető: Magyarország rövid idő alatt alapvető változásokat ér el. A korban viszonylag kevesen értekeznek azonban a kapitalizmus átültetésének elméleti és gyakorlati ellentmondásairól. Ezért egy olyan szerzőt választok, aki ugyan ideológiailag nem jobboldali, hanem polgári radikális, de nagyon érdekes téziseket fogalmaz meg Magyarország kapita-

¹ MÁRIÁSSY Béla: *A szabadelvűség múltja jelene és jövője*, Győr, 1896, 5–23.

² DROZDY Győző: *A demokrácia*, Hungária Nyomda, Budapest, 1946, 275–283.

lizálódásáról. Ifjú Leopold Lajos *Színlelt kapitalizmus* című dolgozatáról van szó.³ Természetesen erről a szövegről is elmondhatjuk, amit mindegyik másikról: amikor témájáról véleményt mond, valamilyen rejtett vagy nyílt ideológiai is érvényesül benne, de ezt tekintjük természetesnek. Leopold polgári radikális volt, s nyilván ellenfele a kormánypolitikának, különösen a régebbinek. Tanulmánya azonban azért érdekes, mert arról a lényeges kérdéstről szól, hogy milyen anomáliák regisztrálhatóak, amikor a kapitalizmus intézményesedik Magyarországon.

Leopold írásában először is elismeri, hogy Magyarországon az 1890-es évektől erős kapitalizálódási számadatok fedezhetők fel. Csak egy területet kiemelve: a részvénytársaságok alaptőkéjének névértéke 1907 és 1911 között 40 százalékkal emelkedik. Németországban ugyanebben az időszakban az emelkedés 14, Angliában és Hollandiában 25, Svájcban 30 százalékkal. De számos más számadat is azt látszik igazolni, hogy Magyarországon a kapitalizmus jól teljesít (94). Ugyanakkor a szerző máris felhívja a figyelmet arra, hogy lehet másfajta adatokat is találni. Példának hozza a korabeli szocialistákat, akik a gyerekhalandóság növekedéséről, a kivándorlásról vagy az elárverezett birtokokról hoznak adatokat. Leopold azonban mindkettővel szemben kritikus: „E kapitálizmus igenlése erőtlén, s kritikája sántít” (95).

Merthogy számára a fő kérdés azon fordul meg: miképpen definiáljuk a kapitalizmust. Szerinte a marxisták gazdasági szükségszerűségnek tekintik, holott valójában *lélektani* eredmény: „A tőkés rend emberi elhatározásokon, emberi akaratokon, értékelésen, türelmen fordul meg” (96). Voltaképp ebben implicite azt fogalmazza meg, hogy ha egy ország lakosai nem igénylik a kapitalizmust, akkor nagyon nehéz ezt ellenükben „bevezetni”. Másfelől pedig közvetve azt is mondja Leopold, hogy a nyugat-európai angolszász polgárok viszont nagyon is igényelték, mert létrehozták nemcsak a kapitalizmust, hanem a *világgazdaságot* mint a kapitalista termelés és csere fő keretét is. Ez ráirányítja figyelmünket a külső hatásokra. A dualizmus időszakában – s annak második felében különösen – egyértelmű, hogy Magyarország sok szálon kapcsolódik a világgazdasághoz, s valóban gőzsebességgel megindul az itthoni kapitalizálódás is. Ám Leopold világossá teszi: egy dolog a külső hatás és egy másik a belső reakció *minősége*. „A kívülről jövő gazdasági ösztökélés – írja – csak megkönnyíti a tőkés rend kifejlődését, *lehetővé* azt csak a kapitalisztikus motívumok belső felülkerekedése teszi” (96 – kiemelés az eredetiben). Ha a kapitalizmust tőkés szellem és az ehhez igazodó kapitalista jogrendszer működteti, akkor ebből az következik, hogy a Marx által leírt legfejlettebb országok tartoznak ebbe a körbe. De vannak követő országok, amelyek „összetévesztésig hasonlítanak” az eredetire, mégsem termelnek kapitalisztikusan. Egyfelől kifejlesztnek egyfajta tőkés jogrendet, másfelől azonban ez üres és idegen marad és gazdasági gyökere alig van. Leopold jelzi, hogy azokban az országokban van színlelt kapitalizmus, amelyekben a formális jogrend kapitalista, de a gazdasági-termelési közszellem nem az (97).

Természetesen azt a szerző is pontosan tudja, hogy az arányok kérdésén dől el minden: *melyik* kapitalizmus uralkodik s „tartja a markában” a kapitalizmus kisebbségben lévő változa-

³ Ifjabb LEOPOLD Lajos: *Színlelt kapitalizmus* = Uő.: *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok*, Benkő Gyula Könyvkereskedése, Budapest, 1917, 93–131. A tanulmányt a Kádár-rendszer utolsó éveiben tette közzé újra a Medvetánc című, nagy hatású korabeli folyóirat. Leopold írása elé E. Bártfai László írt előszót: Medvetánc 1988/3., 317–320. (A továbbiakban az 1917-es verzió oldalszámait hivatkozom – a főszövegben.)

tát? A fejlett országokban nyilvánvalóan az „igazi” kapitalizmus az uralkodó (de neki alárendelve léteznek másfajta elemek is); míg például Magyarországon a színlelt az uralkodó elem (amelynek alárendelve léteznek az „igazi” kapitalizmus elemei is – [97]).

Az Leopold számára nyilvánvaló, hogy az egész jelenség eredete a Nyugat–Kelet viszony aszimmetriájában keresendő, és összefügg a Nyugat pénz- és hitelbőségével, illetve a Kelet forráshiányával és kiapadhatatlan hiteligényével. A sorban létrejövő kelet-európai „mimikri-társadalmak” tehát valójában a nyugati piacra jutásért és a nyugati hitelekért vágyakozó társadalmak. Ebben a következtetésben persze két dolog rejlik. Egyrészt az, hogy a 19. század végére, a 20. század elejére egyértelmű, hogy a világ globális rendszer, és benne a kevésbé fejlett és későn érkező országoknak is meg kell(ene) találniuk a helyüket. Ez a helykeresés persze óriási energiabefektetéssel, de viszonylag csekély eredménnyel jár. Nem véletlenül úgy fogalmaz a szerző, hogy Kelet-Európa országai tőkés jogrendet „verejtékeznek ki”, de e mellett „aránytalan” bürokráciát és „hiábavaló” diplomáciát kénytelenek fenntartani (98–99).

Másrészt az is kiderül, hogy ez a Nyugat-függés jóval bonyolultabb – és már az árnyoldalai is megvannak –, mint a 19. század elején, a reformkorban. A reformkori Nyugat-orientáció voltaképpen még nem a függés tudatosítása, hanem a mintaválasztási súlypont áthelyeződéséé. Ott a nyugatos (angolszász orientációjú) elit bejelentik igényüket, hogy új szellemi tájékozódási pontokat keresnek a maguk számára. Ennek az újra-orientálódásnak nagyon csekélyek a gazdasági-pénzügyi vonatkozásai; sokkal erőteljesebbek a *politikai* mintakeresés szándékai. Most azonban, a 20. század második évtizedében Leopold továbbra is azt kénytelen megállapítani: itt egy „idegen függésről” van szó, ami túlnyomóan német és osztrák. Ebből pedig az a következtetés adódik számára, hogy „külsőszági hitelünk be van ékelve [...] a külpolitikai zsákutcába” (101). Ily módon – közvetetten – arról tájékoztatja az olvasót, hogy a kiegyezés korában egyrészt nőtt a gazdasági szempontok súlya; másrészt a magyar politika reformkori angolszász tájékozódási iránya megakadt s nem fejlődött tovább.

Ezt követően a szerző különböző területeken megvizsgálja a magyar gazdaság „kapitalizmus-kapacitását”, és arra jut, hogy az általa vizsgált területeken (koncentráció, munkamegosztás, piac) a magyar gazdaság nem nevezhető „igazi” kapitalizmusnak, legfeljebb színleltnek. Végso kérdései pedig így hangoznak: „Lesz-e még ereje, ideje az igazi magyar kapitálizmusnak, hogy a színlelttel birokra keljen” (130)? És egy rendkívül érdekes, szinte jóslatszerű megfogalmazással él a végén: „Talán már nem is a kapitálizmus vár ránk, mire legyűrtük a kapitálizmust színlelőket”. Példaképpen pedig Oroszországot említi, amely már elindult azon az úton, hogy „lerövidítse” felzárkózási útvonalát, s ebből az derül ki, hogy valójában már nem is akar kapitalizmust. „Kelet népének – írja – őserdeje sokáig nem vette észre, mi történik vele. Mire észreveszi, hogy nem volt szüksége a színlelt kapitalizmusra, talán már nem lesz szüksége az igazira sem” (131).

Ne felejtjük el: a mű 1917-ben íródott, amikor Oroszország nagyon közel került ahhoz, hogy a kapitalizmussal való kísérletezgetés után egy másik fajta útra lépjen és ezzel lezárjon egy hosszú történelmi szakaszt. De az is benne van ebben az írásban, hogy Magyarország is könnyen hasonló helyzetbe kerülhet. Továbbá még valamit érdemes megfontolnunk. Ez pedig az, amivel Leopold tanulmányát kezdi: nemcsak a politika, a gazdaság is *emberi akaratok* kérdése. Amikor tehát úgy fogalmaz, hogy már nem is biztos, hogy a kapitalizmus vár ránk,

mire „legyűrtük a kapitalizmust színlelőket”, ezzel azt is mondja: a színlelés voltaképp egy emberek által előállított állapot, amely ugyanúgy, másfajta emberi elhatározásokkal megváltoztatható. Ez alátámasztja Kurt Weyland forradalmáról írott sorait, miszerint kirobbanásukhoz sokszor elég a véletlen impulzus vagy akár a félreértés.⁴ A forradalom nem feltétlenül tudatos elhatározás. Ezt alkalmazva erre a kérdésre, azt mondhatjuk: a színlelt kapitalizmus leváltása úgyszintén emberi akarat kérdése. A dilemma itt csak az lehetett, hogy vajon melyik a jobb megoldás: ha a színlelt helyébe meg sem próbálnak egy igazít állítani, vagy ha mégis ezzel próbálkoznak.

Demokrácia a liberalizmus korában:

Bernát István a nyugati típusú demokrácia hazai adaptációjáról

Lássuk most már, egy másik szerző, a mai magyar közéletben és tudományban szinte teljesen ismeretlen Bernát István mit ír *A magyar demokrácia múltja, jelene és jövője* című könyvében.⁵ Ő azt a nagyon fontos kérdést veti fel, hogy vajon Magyarországon a szinte minden közszereplő által elfogadott liberalizmus korában milyen a viszonya a liberalizmusnak és a demokráciának. A korszak szerzői ezt a kérdést ritkán vizsgálják – Bernát már azért is méltó a figyelmünkre, mert ezt megteszi, és ráadásul nagyon is korszerű és érvényes (mondhatni: nyugatias) módon. Ellentétben a demokráciáról már a II. világháború lezárását követően író Drozdy Győző ímént említett és teljesen elrajzolt demokrácia-képével, Bernát azok közé tartozik, akik rámutatnak arra, hogy – sok más, speciálisan nyugati érték mellett – a demokrácia *rendszer*, amelynek nagyon fontos szerepe lehetne (vagy kellene hogy legyen) a dualizmus Magyarországon is. Ezzel a felfogásával szemben áll például kortársával, ifjú Ábrányi Kornéllal, aki a demokráciát francia eredetű fogalomnak tartja és forradalmi jellege miatt tartózkodik tőle.⁶ Bernát viszont a demokráciában nem felforgató tant vagy forradalmi hevületet lát, hanem a társadalom egy lehetséges szerveződési módját. Ebből a kiindulópontból célja egyáltalán nem az, hogy – mint Ábrányi – az előzménytelenségből adódó hátrányokon lamentáljon, hanem az, hogy a) megvizsgálja: a demokrácia ügye van-e olyan súlyú, amelynek hatására oldható vagy módosítható a korszak egyoldalú közjogi szemlélete; b) megvizsgálja, a kiegyezés korszakának szinte mindenki által vallott haladása *demokratikus* szempontból milyen megítélés alá esik.

⁴ Kurt WEYLAND: *The Diffusion of Regime Contention in European Democratization, 1830–1940*, Comparative Political Studies 2010. augusztus–szeptember, 1148–1176.

⁵ BERNÁT ISTVÁN: *A magyar demokrácia múltja, jelene és jövője*, Rákosi Jenő Kiadóvállalata, Budapest, 1904. (A továbbiakban az innen származó idézetek oldalszámait a főszerzőben hivatkozom.) Bernát István 1889-től 1891-ig szerkesztette a Szövetkezés című lapot, 1892 után a Köztelek című agrárius lap belső munkatársa volt. 1893-tól a Hazánk című napilap szerkesztője, 1894-től 1896-ig főszerkesztője volt. Lapszerkesztői munkája mellett rendszeresen publikált a Vasárnapi Újság, a Pesti Napló, a Budapesti Szemle és a Budapesti Hírlap hasábjain, s rövidebb tanulmányokat közölt az amerikai, francia, brit, osztrák, orosz gazdaság és társadalom történetéről, az általános választójogról, a gazdasági imperializmusról, a nyolcórás munkanap szükségességéről, különféle demográfiai kérdésekről. Tehát a saját korában ismert személyiség volt.

⁶ Ifj. Ábrányi Kornél úgy fogalmaz *Demokrácia* című tanulmányában, hogy „A demokrácia mint rendszer, mihozzánk minden előzmény, minden előiskola nélkül, egyenesen arról a vesztőhelyről jött be, melyen XVI. Lajosnak a fejét vették”: Ifjabb ÁBRÁNYI Kornél: *Nemzeti ideál*, Légrády Testvérek, Budapest, 1898, 382.

Bernát abból indul ki, hogy mi a demokrácia nyugat-európai értelmezése. „A demokrácia – írja –, ha igazán a nép kormánya a népért, megérdemli a lelkesülést” (26). Majd így folytatja: „A demokrácia nem elmélet, nem is olyan intézmény, amit föl lehet állítani, vagy föl lehet forgatni. A társadalom állapota, amely a népek történetéből s a dolgok természetéből formálódott ki” (28).

Ez tehát nem egy intézmény-, hanem egy társadalom-központú megközelítés, amelyben a szerző számára az a legfontosabb, hogy a Nyugat által a történelem folyamán elért *társadalmi vívmányokat* rögzítse. Az egyik legfontosabb társadalmi vívmány a produktív munka, amelynek azonban Magyarországon nem sok a becse. „A nyugati nemzetektől éppen azt nem vettük át, ami a fejlődés sarkalatos föltétele” (29). Itt egy pillanatra megint térjünk vissza a korábban említett mintaformáló szerzőkre, akik részletesen beszámolnak nekünk: a magyar társadalom lényegében változatlanul él át évszázadokat anélkül, hogy különféle nyugati értékeket integrálna. Babitsnál láthatjuk, hogy egész elméletet épít arra, hogy a magyar nem is *akar* olyan lenni, mint a nyugatiak.⁷ Bernát nézete viszont a produktív munka fontosságával kapcsolatban nagymértékben érintkezik Norbert Elias azon eszméjével, hogy a nyugati civilizáció lényege éppen az, hogy *föliül* és *alul* – ha nem is egyszerre, hanem polifon módon, tehát nem feltétlen szinkronban, de – végsősoron az egész szerkezeten, együttesen változtat. Elias ezt úgy fogalmazza meg, hogy a felső rétegek a mintaadóak, de az alsó rétegek mintája (a munka) is mintává válik és elterjed.⁸

Bernát társadalomcentrikus demokrácia-értelmezésében végig arról beszél, milyen ellentmondások következnek, ha a demokratikus értékrendből – a mintakövetés és a felzárkózás jegyében – szelektív eljárások választódnak ki és lényegében csak a *politikai* felszabadulás témái kerülnek előtérbe. Holott fontosak lennének például a szociális és családi erkölcsök is. Ezek fejlesztése azonban szóba sem került 1848 után (41). Világossá teszi azt is: a polgárok sincsenek eléggé motiválva, hogy részt vegyenek a közügyekben, ezért ott csakis a politikai küzdelmek, nem pedig az egyéni erőfeszítések számítanak. Márpedig ott, ahol a polgárok nem eléggé *küzdenek*, a gyöngeség és a kényelem szeretete „megássza a szabadság sírját és a hatalmat vagy a fizetett bürokrácia vagy egy élelmes és erőszakos töredék keríti hatalmába” (56). Ehhez szorosan kapcsolódva – már jóval Bibó előtt – Bernát is szóvá teszi: az 1848 utáni jogkiterjesztés nem volt megfelelő, a központi hatalom szerepe nőtt, viszont a társadalom szabadságfoka csökkent (58). S pont a társadalmi dimenzió alulpreferáltsága miatt jut arra a következtetésre, hogy „a mi demokráciánk végzetes ellentétbe jut a Nyugat demokráciájával, melynek eleme és lényege [...] a haladás” (59).⁹

A korszak egyik központi fogalmánál vagyunk. A haladást a liberális korszakban szinte mindenki természetesnek és a liberalizmusból következő adottságnak tekintette. Amint azonban a nyugat-európai haladás nem csupán csak a politikai intézmények szintjén jelent fejlődést,

⁷ BABITS Mihály: *A magyar jellemről* [1939]= Uő.: *Tanulmányok, esszék*, Kortárs, Budapest, 2005., 514–553. (Babits e dolgozatáról lásd bővebben CSIZMADIA ERVIN: *A magyar politikai fejlődés írói. Székfű Gyula, Babits Mihály és Joó Tibor*, Kommentár 2017/1., különösen 73–75.)

⁸ Norbert ELIAS: *A civilizáció folyamata*, Gondolat, Budapest, 2004, 485.

⁹ Hasonlóan látja a helyzetet a korszakról nagyon érdekes brosrát megjelentető Lakatos Ernő is: 1848-ban „A társadalmi szerkezet nem változott meg lényegesen”. LAKATOS ERNŐ: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány*, Élet Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest, 1942, 3.

hanem például a közoktatásban, sőt a társadalmi kohézió növekedésében, úgy Bernátnak azt kell konstatálnia: a haladás nálunk, ebben a szélesebb, a politikai szférán túlmutató értelemben nem igazán mutatható ki. Ugyanakkor az, hogy az országban 1848 óta nincs elegendő haladás, összefügg azzal is, hogy a nemzetben nem elégséges a haladás és az emelkedés vágya. A szerző maga írja, hogy azért nincs meg az emelkedés *társadalmi* vágya, mert a korabeli közfelfogás szerint Magyarországon emelkedés van. Ha pedig az van, miért is kellene még külön is foglalkozni azzal, hogy „másképpen” is emelkedni kellene. S hogy mire gondolnak azok, akik szerint haladás van? Egyrészt arra, hogy a politikai életben javulnak a körülmények, például stabil kormányok vannak. Másodszor arra, hogy a gazdaságban is emelkedés van, a kapitalizmus csírái itthon is megjelennek (62). Ebben a két tekintetben Bernát is elismeri az előrelépést. Véggökövetkeztetése mégis az, hogy ha haladás alatt *a polgárok értékének növekedését* értjük, akkor nincs Magyarországon haladás (63).

Fontos rámutatni továbbá, hogy a haladás megítélésének van egy közhangulati aspektusa is. Bernát azt írja: az 1860-as években a magyar társadalom „igazán izzó, égő szenvedelemmel” indult a politikának, de ebből a későbbiekben alig maradt valami (66). Ez persze általánosabb kérdéseket is felvet például a magyar rendszerváltások általános természetére vonatkozóan. Amint erre már a jelenlegi korszak elemzésekor utaltam: a rendszerváltó magyar társadalomban is éltek várározások, részint a jólét növekedését, részint az önmegvalósító aspirációkat illetően. De ezek nem igazolódtak, s egy évtized elteltével a társadalmi bizalom csökkenése az egész politikai szerkezet átalakulását eredményezte. Míg a kezdetben az új rendszerben bízó emberek könnyen megbarátkoztak a sokpártrendszerrel és a rövid ciklusú váltógazdálkodással, addig a '90-es évek végétől már elmozdultak a pártkoncentráció és később a többciklusú váltógazdálkodás felé.

Nem kétséges, hogy az 1867-es kiegyezés előtt és után közvetlenül szintén nagy elvárások fűződtek nemcsak a közjogi bizonytalanság rendeződéséhez és az alkotmányos szisztéma helyreállításához, de az egyéni életviszonyok és -helyzetek javulásához is. Aztán már az 1870-es évek elejére kiderül, hogy az új rendszer ezt a társadalmi szintű emelkedést nem tudja biztosítani, már csak azért sem, mert a korszakban megjelenő gazdasági világválság kihatásai Magyarországra nézve – mint általában minden világválságnak – nagyon kedvezőtlenek.

Nemcsak az életviszonyokban önmagában nem történik érzékelhető javulás, de nem sikerült a népnek a politikába való bevonása sem. Nem történt meg például a szavazati jog kiterjesztése, ami persze kétoldalú dolog. Ahogy Bernát már utalt rá: maga a társadalom sem nagyon ambicionálta ennek a jognak a kiterjesztését. Holott „egészséges és haladni vágyó közvélemény mellett az alkotmány sáncainak s a szavazó jognak a kiterjesztése aránylag könnyen megoldható feladat” (68). Ily módon viszont „a közvélemény, ez idő szerint a politikai hatalom eszköze, megteremtése tehát szintén nevezetes feladat” (71).

Voltaképp tehát nemhogy nem haladás az eltelt időszak, de inkább *süllyedés*, különösen ha Nyugat-Európával vetjük össze. Ott ugyanis „a nemzet minden polgárát az az érzés köti össze, hogy a megsértett jogi vagy erkölcsi rend megtorlásáért kötelességünk mindannyiunknak megtenni a lehető. Ott azonban, hol a kényelem szeretete kerül felülre, ezt a munkát reá bízák a fizetett bürokráciára és a sajtóra” (76). Itt a szerző a nyugat-európai fejlődés egyik rendkívül lényeges – ha nem a leglényegesebb – összetevőjéről beszél: a társadalmi kohézióról. Ezt

a kohéziót a politikai osztály és a társadalom *együttesen* teremti meg és ápolja. Magyarországon azonban a reformkortól kezdődően csak a politikai osztály egy része próbálja a mintakövetést, de nincs jele annak, hogy eljutna a társadalmi kohézió fontosságának felismeréséig. Vagy ha el is jut (hiszen a magyar politikában történelmileg állandóak az egységteremtésről szóló szlogenek), akkor nincs meg az eszköze ahhoz, hogy ennek érvényt szerezzen. De Bernát itt is tárgyyszerű, amikor mindebből megállapítja, hogy a magyar közéletben (a sajtón és a választásokon túl) nem alakultak ki a társadalmi „kényelemszeretet” módosítani igyekvő „nevelő iskolák” vagy intézmények. Márpedig éppen a nyugati fejlődés tanulmányozása mutatja, hogy ezeknek a feladata a demokráciához szükséges erkölcsi felelősségérzet kialakítása. A szerző mindezek nyomán oda jut: a dualizmusban a haladás *pragmatikus* kérdés, holott a nyugati példa arra figyelmeztet, hogy annak *idealiztikus* kérdésnek kellene lennie. Nálunk idealizmus és materializmus viszont szembekerült egymással: a tudás kizárólag a materializmus szolgáltójává lett, ahelyett, hogy a tudás imponáló erőfeszítésekre is sarkallta volna az embereket (80).

Bernát ifj. Leopoldra emlékeztetően arról beszél továbbá, hogy még a korszak leginkább haladónak tekinthető gazdasági javulása sem olyan egyértelmű, merthogy sok területen ez a haladás nagyon lassú. Más területeken időnként „káprázatos” az emelkedés, de ez „nem annyira a nemzeti munka fokozódó produktivitásának óhajtott eredménye, hanem onnan ered, mert a kölcsönvett milliárdok segítségével létesítettünk olyan dolgokat, amelyek rendes körülmények között a vagyon fokozódásának eredményei” (94).¹⁰ A szerző egyértelműen azok közé tartozik, akik szerint visszaüt a nyugati minták leegyszerűsítő másolása: a dualizmus magyar politikusai sablonos megoldásokat követtek egy saját magyar gazdaságpolitika kialakítása helyett (94).

Mindezek után Bernát a jövőt latolgatja, és azt mondja: „Mintha nagyon is közel volnánk Kelethez arra nézve, hogy Nyugat művelődésével tudjuk magunkat azonosítani” (97). Érdekes felvetés, hogy meg kell vizsgálni, mennyire térünk el a Nyugat jellemétől, s ki kell gyógyulni abból a hitből, hogy fejlődés alapjait 1848 automatikusan megeremtette. A szerző – láttuk – éppen azt mondja, hogy nem emelkedés, hanem süllyedés történt az elmúlt évtizedekben, s meg is nevezi, szerinte, miképpen lehetne új útra térni: „a nemzeti nagyság és [...] az egyéni boldogság azoknak a nemzeteknek van fenntartva, amelyeknél a nemzeti célok iránti fogékonyság minden számbavehető polgár szívében él s mindenik tetteit irányítja” (104). Így hát következtetése az, hogy a demokrácia hazai megerősödésének nem annyira a jogi intézmények jelentik a gátjait, mint inkább a *társadalomban* uralkodó nézetek és a demokratikus fejlődésre nem kedvező politika (104). Újra hangsúlyozza az önérzet és a büszkeség szerepét, s úgy véli: ezek a tulajdonságok valamikor hozzátartoztak a polgár fogalmához (111).

Persze az is látszik, hogy Bernát sok tekintetben bizonytalan, hiszen miközben magából a társadalomból eredezteti a magyar demokrácia visszamaradottságát, azt is írja: a magyar jellem a megelőző évtizedekben sokat fejlődött. A viszonyok alakulása a jövőben pedig rákény-

¹⁰ Külön értekezés tárgya lehetne a dualizmus hitelfelveletelekből történő pénzügyi egyensúlyteremtése. Erről valamit mondok majd a pártrendszerrel szóló részben, hiszen a pártrendszer 1872 és 1875 közötti átalakulása, illetve az új egyesített kormánypárt 1875-ös létrejötte döntően a gazdasági-pénzügyi válságnak köszönhető. Lásd erről Schlett István nagyon alapos dolgozatát: SCHLETT István: *Válságkezelés, rendszerváltoztatás vagy a pártstruktúra átalakítása? Politikai dilemmák és válaszok az 1873–1875-ös pénzügyi válság idején*, Közgazdasági Szemle 2007/2., 142–166.

szeríthet „minket” a további átformálódásra. „De siessünk, mert a gyorsan haladó nemzetekkel szemben minden elfecsérelt óra nagy veszteséget jelent” (118).¹¹ És végsősoron bizakodó a jövőt illetően, mert „a szabadság okos használatát csak fokozatosan sajátítják el még azok a nemzetek is, amelyek igazán hivatottak a demokráciára és önkormányzatra” (130).¹² S hogy kik vezetik át Magyarországot egy valódi, nyugatias típusú, a társadalom szerkezetét átalakító és társadalmat motiválttá tevő állapotba? „Egy maroknyi elszánt és számottevő” emberrel a feladatot elvégezhetőnek tartja. Ők azok, akik egy helyes demokratikus szemléletre megtaníthatják az ifjúság javát (132). „Ha átmegy a nemzeti öntudatba az a fölfogás – írja –, hogy nincs is nemesebb törekvés, mint mások helyzetén akár anyagi, akár erkölcsi tekintetben javítani, akkor elértük az első lépcsőfokot, ahonnan könnyebb lesz az emelkedés és a szabadabb kilátás merészebb reményeket is ültet majd szívünkbe” (133).

Bernát szövege valóban egy – amerikai értelemben vett – konzervatív és kohézióközpontú politika-felfogás alapjait rakja le. Tájékozódásában nagyon más utakon jár, mint a korszak uralkodó liberális kánonja, amely a demokrácia kérdését illetően – s különösen elméleti értelemben – nagyon tartózkodó. Ahogy említettem bár, Bernát a maga korában ismert közszereplő volt, de az utókorra lényegében semmilyen hatást nem gyakorolt. Ennek oka lehet az, hogy a megközelítésmód és a szemlélet kívül esik a megszokott értelmezési kereteken – esetünkben a közjogi politikán. Utóbbi – bármilyen kritikák is hangzottak el róla – mégiscsak világos kereteket jelölt ki, szinte a bal–jobb későbbi dichotómia előzményének is tekinthető. Bernátnak legalábbis ez az írása e kereteken kívül áll, s mivel sok benne az idealisztikus elem, kevés hatást gyakorolt a kortársakra, az utókorra pedig végképp semmit. Én magam azért vettem fel listámra, mert megítélésem szerint alapvetően fontos kérdésekről a maga korában nagyon frissnek tekinthető szemléletben ír. S valóban úgy van, ahogy mondja: a demokrácia nemcsak intézményi, hanem társadalmi rendszer és magatartásmód is. Ennek a szemléletnek pedig megint csak van folytonossága az 1990 utáni korszakkal.

*A magyar és az angol parlamentarizmus összehasonlítása:
Kun József a különbségekről és a hasonlóságokról*

Még, ha igazat adunk is a fentebb említett Máriássy Bélának, és elfogadjuk, hogy a magyar szabadelvűség (és ennek keretéként a magyar parlamentarizmus) gyökerei a 13. századig nyúlnak vissza, nem tagadhatjuk, hogy egyrészt a nyugatias értelemben vett parlamentáris kormányzás Magyarországon késői termék (az 1848-as törvények parafálják), s ugyanakkor értelmezése és egyáltalán létezése a dualizmus korszakának második felében komoly viták tárgya. Szemben az 1867-es rendszer indulásával, amikor a liberális elvekbe és a parlamentáris kormányzásba vetett bizalom egyöntetű, a századfordulóhoz közeledve a helyzet alapjaiban megváltozik. Elég, ha csak megnézzük a korszak közismert politikai írója és tudósa, Réz Mihály kifakadását: „Vagy akarjuk a parlamentáris rendszert [...] s akkor el kell törölni

¹¹ Babits Mihály már említett, híres tanulmányában éppen a lassúságot és az öldöklő versenyből való kimaradást tartotta erénynek.

¹² A sietés és a fokozatosság között újabb ellentmondás észlelhető, és ennek feloldásával adós marad a szerző.

mindent, ami lehetetlenné teszi [...] vagy mondjuk ki, hogy a parlamentarizmus behozatala tévedés volt”.¹³ Az 1889-ben, Apponyi Albert (az akkori mérsékelt ellenzék vezére) ellen pamfletet író Spectator álnevű szabadelvű kormánypárti szerző pedig így ír: „Magyarországnak a parlament képezi pallidiumát, erejét és dicsőségét. A parlamentarizmus teremtette meg a modern Magyarországot. A parlamentarizmusnak köszöni a nemzet mindenét, a mivel bír: szabadságát, fejlődését s azon nagy jövőt, mely reá Európa keletén vár. A parlamentarizmus s az ezen alapuló szilárd kormányzat emelte Magyarország tekintélyét oly magasra a külföld előtt.”¹⁴ Majd még azt is hozzáteszi: „A magyar nemzet fönntartotta a parlamentarizmusba vetett hitet akkor, midőn ez a hit mindenütt másutt megingott. Más nemzetek szabad gondolkodású férfiai Magyarországra hivatkoztak, miként lehet összeegyeztetni a parlamentarizmust a kormányzat szilárdságával és állandóságával, a renddel és a nemzeti erő kifejtésével.”¹⁵

Ez utóbbi broszúra elmondja olvasójának, hogy ezt a szilárd és nemzetközileg is szinte egyedülálló parlamentarizmust a korabeli magyar ellenzék és annak élén Apponyi Albert veszélyezteteti leginkább, aki a magyar politikában szokatlan eszközök alkalmazásával akarja elérni a Tisza Kálmán vezette kormány (1875–1890) bukását. A magyar parlamentarizmust tehát a kormánypárti publicista szerint az ellenzék aknamunkája veszélyezteti. Mint ahogy a szintén kormánypárti Réz Mihály is erre céloz, amikor a fentebbi írásának további részében ezt mondja: „Ötven év előtt legyőzöttek hitt előítéletek támadnak fel a parlamentarizmus ellen, s védetnek olyanok által, kik magukat a haladás híveinek hiszik.”¹⁶ A dualizmus fejlődőnek és haladónak tűnő díszletei közül tehát a kapitalizmus és a demokrácia problémái után felsejlenek a parlamentarizmus problémái is. De pontosan miről van szó?

A lényeg a – nyugati típusú – parlamentáris rendszer 1848-as bevezetésével és 1867 utáni reaktiválásával, illetve a rendszer bizonyos alapellentmondásaival van kapcsolatban. Mert bármennyire is úgy tűnik: az 1848-as törvények Magyarországot parlamentáris rendszerré tették, a kortársak között is nagy elvi, sőt elméleti vita folyik erről. A korszak neves publicistája és politikai gondolkodója, Halász Imre 1912-ben azt írja: úgy tűnik, hogy a parlamenti kérdés ma került az érdeklődés középpontjába. Pedig „ez a probléma már 70-80 évvel ezelőtt is egyik alapvető kérdése volt a magyar politikának”. Mert hiszen – hosszú idő után – 1825-ben hívják össze az országgyűlést és ezt követően „Huszonhárom év kellett hozzá, míg a hernyóból álca, az álcából a népfelség törvényes pillangója kibontakozott”. Halász ezt követően bemutatja a magyar parlamentarizmus, kormányzati rendszer és választójog egész történetét s arra a következtetésre jut: „A magyar parlamentarizmus története nem mutatja az eszmék fokozatos és szerves továbbfejlődését, hanem hosszú stagnációk után lökésekben halad előre. Így történt 1848-ban. Úgy látszik, most egy hasonló evolúció előtt vagyunk.”¹⁷ Bár a szerző egyértelmű-

¹³ RÉZ Mihály: *Döntés előtt*, Pátria, Budapest, 1905, 24.

¹⁴ SPECTATOR [Bekics Gusztáv]: *Parlamentarizmusunk veszedelme. Öszinte szó Apponyi Albert grófról*, Révai, Budapest, 1889, 7.

¹⁵ *Uo.*, 8.

¹⁶ RÉZ: *I. m.*, 27.

¹⁷ HALÁSZ Imre: *A parlamenti probléma*, I–II., Nyugat 1912/6. és 1912/7. Nyugon hasonló gondolatot fogalmaz meg 1910-es tanulmányában Ignotus is, aki azt írja: „A magyar összeomlások törvényszerűen következnek a magyar reneszánszokra, a magyarság anyagi, erőbeli és helyzeti körülményeiből”. IGNOTUS: *A politika mögül. A dualizmus tragikumai*, Nyugat 1910/10.

en a parlamentarizmus pártján áll, de szövegéből az látszik, hogy ő is pontosan tisztában van a magyar politikai fejlődés egyik legérdekesebb vonásával – amit Prohászka kapcsán magam is említettem másutt –, s ez a lökészerűség. Ha tehát a mintakövetés nem szerves, hanem voltaképp lökészerű, abból az következik, hogy bár létrejönnek a parlamentáris keretek, de azok nem teljesen hasonlítanak majd a mintákra. Sente Zoltán összehasonlító munkájában azt hangsúlyozza: Nyugat-Európában *hosszú idő* alatt jön létre az alkotmányosból a parlamentáris monarchia.¹⁸

De ilyen hosszú érlelődésre Magyarországon nem volt alkalom. Ennek is köszönhető, hogy a parlamentáris rendszernek „menet közben” kellene kifejlődnie, ahelyett, hogy – mint Nyugaton – támaszkodhatna egy hosszú „előfejlődésre”. Mindenesetre az indulási sajátosságok meghatározzák a későbbiek: az 1890-es években egyre rosszabb hatásfokúvá válik a parlamenti munka, növekszik az obstrukció szerepe; kormány- és ellenzéki pártok szembenállása egyre hevesebb. De lényegesen kevesebb ismeretünk van arról, hogy milyen okok húzódnak a növekvő ellentétek hátterében. A meglehetősen apokaliptikus képek („a parlamentarizmus fél évszázados sorvasztó betegsége” – Halász; vagy „a dualizmus tragikuma” – Ignotus) arra utalnak, hogy erre az időre kezd megrendülni az az egyértelmű kép, amely az új rendszer kezdetén, 1867-ben kialakult. Ekkor az új rendszer szinte közmegegyezésszerűen parlamentárisnak van elkönyvelve. Emlékeztetem az olvasót: hasonló a helyzet az 1990-es átmenettel is; a korai években egyértelmű, hogy demokrácia, sokpártrendszer és társadalmi bizalom van – a későbbiekben minden területen alapvető változások jönnek. Ahogyan a mi mai korszakunk elején is van egy korszellem – amely e három kiindulópontot mintegy evidenssé teszi –, ugyanígy a kiegyezés elején is ott áll az egyértelmű liberális bizakodás abban, hogy Magyarország nem csak elvben hozható létre az angol mintájú parlamentáris monarchia, hanem ténylegesen is, sőt már létre is hozták 1848-ban, s 1867-ben csak életbe kell léptetni.¹⁹ Ahogy azonban megyünk előre az időben – megint csak hasonlóan a mi korszakunkhoz –, szaporodnak az ellenvélemények, amelyek persze abból is fakadnak, ami minden rendszerváltás állandó problémája: az átmenetek mindig kompromisszumok, s emellett a vonatkozó törvények sem mindig egyértelműek.

Csupán egy tanulmányt szeretnék idézni, amely amellet érvel, hogy Magyarországon *nem* angolszász típusú parlamentáris rendszer jött létre. Előjáróban annyit, hogy ebben a tanulmányban Pócza Kálmán két nagyon értékes vonalon elemzi a parlamentarizmus témáját. Először bemutatja a parlamentarizmus hazai variánsáról Tisza István és Andrássy Gyula között folyó legmagasabb szintű *politikusi* vitát, s ugyanő foglalja össze a korszak ugyancsak legmagasabb szintű *elméleti* vitáját, amelyben Concha Győző és Deák Albert polemizál egymással.²⁰ E két nagyszabású vitából – és a fentebb idézett véleményekből is – az állapítható meg: miközben a rendszer alapjának tekinthető 1867-es kiegyezés szilárdnak tűnik, s a pártrendszer is stabil, a politikai versenyben a *kormányzati* rendszerről alkotott elképzelések kerülnek a

¹⁸ SZENTE Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után, 1867–1918*, Atlantisz, Budapest, 2011, 39.

¹⁹ Sente Zoltán megjegyzi, hogy a parlamenti kormány fogalmát sem az 1830-as belga, sem az 1848-as francia alkotmány nem ismeri: *Uo.*, 71.

²⁰ PÓCZA Kálmán: *A kormányzás angol mintája*, Politikatudományi Szemle 2013/1., 50–53, 55–57.

centrumba. Ennek természetesen az is a magyarázata, hogy a politikai verseny természetének lényege, hogy a kormánypárt és az ellenzék között sosem lehet egyetértés. De az egyet nem értési pontok különösen felerősödnek, ha a viszonyok aszimmetrikusak a két fél között. A parlamentarizmus kérdése azért kerül a figyelem középpontjába, mert a pártrendszer zártsága miatt az ellenzék nem tud kormányra kerülni, s az 1890-es évektől ezt már annak tulajdonítja, hogy a kormányoldal kilép az alkotmányos rendszerből és a parlamentáris elvek helyett másfajta – mai szóval: autokratikus – elveket érvényesít. Természetesen a kormányoldal súlyos elméleti érvekkel védi az álláspontját, s azt veti az ellenzék szemére, hogy „nem érti” a magyar parlamentarizmusnak az angolétól eltérő természetét. Lássuk tehát az elméleti vita lényegét.

A téma kacsán Kun József *Parlamentarizmus és magyar parlamentarizmus* című tanulmányára hivatkozom, amely a Jogállam című korabeli tekintélyes folyóiratban jelenik meg.²¹ Ez a tanulmány (ma szinte ismeretlen szerzője ellenére) azért érdemes a figyelmünkre, mert magán hordozza a témánk szempontjából döntő törésvonal bemutatását, amely mintaformálók és mintakövetők között feszül.²²

A korszakban ugyanis a Pócza által elemezett szerzők közül Andrássy és Deák Albert egyértelműen mintakövetők. Azon az állásponton vannak, hogy Magyarországon az 1848. évi III. tc. parlamentáris rendszert intézményesít, s ezt viszi tovább a kiegyezési törvény is. A másik oldalon pedig azok állnak (s is itt szándékosan nem Pócza szerzőit írom), akik szerint – bármilyen okból – Magyarországon *nem teljes* parlamentáris rendszer lett bevezetve az említett két törvényben. Concha Győző és Tisza sem vitatja természetesen a parlamentáris rendszer létét; a vita lényege, hogy *teljesen* olyan-e a magyar, mint az angol. S ugyanez a kérdése Kun Józsefnek is.

Bevezető tételként Kemény Zsigmondot idézi, aki a maga idejében önismeretre buzdította olvasóit. Ennek az önismeretnek a jegyében írja tanulmányát Kun, s mindjárt az elején leszögezi: természetes, hogy az angol parlamentarizmust akarjuk követni, de hozzáteszi: „nem törődünk azzal, vajon megvannak-e nálunk a szükséges előfeltételek?” (561).²³ Korábban használt fogalmunkkal: tipikus prekondicionista alapállás, amely akkor tart helyesnek valamilyen mintaátültetést, ha ehhez a feltételek adottak. Ezzel szemben áll a másik elképzelés, amely szerint a feltételek létrejöttére bizonyos határhelyzetekben (például forradalmi átalakulások idején) nem szabad várni, hanem bele kell vágni a minta átültetésébe.²⁴ Természetesen az

²¹ KUN József: *Parlamentarizmus és magyar parlamentarizmus*, Jogállam 1909/8., 561–586. (A továbbiakban az innen származó idézetek oldalszámait a főszövegben hivatkozom.)

²² Kun József Concha Győző tanítványaként folytatott tanulmányok után 1899-ben államtudományi doktori oklevelet szerzett. Tisza István miniszterelnöksége idején minisztériumi alkalmazásban áll. 1907-ben jelenik meg *A parlamenti hárszabályok – Politikai tanulmány*, majd 1908-ban a *Nép, nemzet, nemzetiség* című írása. 1916-ban *Bevezetés a politikába* címmel írt könyvet. Elsősorban tudományos pályán mozog, de azért a Tisza-kormány körül politikai funkciókat is betölt.

²³ Az utóbbi évek súlyos válságának okát éppen az önismeret hiányában jelöli meg a szerző. Konkrétan azt mondja: „erőnket túlbecsülve, máról holnapra akarunk elérni mindent” (KUN: *I. m.*, 561).

²⁴ Említett dolgozatában Halász Imre is leírja, hogy – a körülmények és a lehetőségek teremtette helyzetben – 1848 márciusában Ghyczy Kálmán kapja a feladatot, hogy a magyar közvélemény számára addig lényegében ismeretlen új elemeket vigyen be a tervezett törvényekbe. Ilyen például, hogy a képviselő az egész nemzetnek tartozik felelősséggel. De még ennél is fontosabb a parlamentnek felelő kormány, amely még a szabadelvű táborban sem volt egyértelmű követelés egészen a legutolsó időkig.

„előfeltételek” menet közben változhatnak, s kialakulhat egy olyan szituáció, amikor az induláskor még hiányozó feltételek menet közben, fokozatosan megteremtődnek. Csakhogy látuk, mit írt Halász Imre írta fentebb: a magyar parlamentarizmus nyolcvanéves történetében nincs eszmei fejlődés. Ezt értelmezhetjük úgy is: a működőképés – angolszász típusú – parlamentarizmus feltételeinek megteremtésében nem sikerült előbbre lépni.

Kun József fő állítása az, hogy az angol parlamentarizmust megalapozó és életető két feltétel közül Magyarországon egyiket sem sikerült maradéktalanul megteremteni, ezért nem beszélhetünk „tisztá” parlamentáris rendszerről. Az egyik a két főhatalom egymáshoz való viszonya, a másik a pártverseny természete.

Ami az elsőt illeti: Angliában a 19. század végére egyértelmű, hogy a parlament és az uralkodó (mint két főhatalom) viszonyában az *előbbi* az erősebb, nálunk azonban ez nincs így. „Ha a parlament a politikai szuverén – érvel a szerző –, ha nála van a tényleges túlsúly, logikus szükségszerűséggel áll elő a parlamenti kormányzás jelensége” (564). Utal persze arra is, hogy a királynak továbbra is vannak erős jogosítványai,²⁵ de messze nem olyan erősek, mint a „Habsburg–Magyar Monarchia” királyáé. Nálunk viszont nincs megfelelő parlamenti hatalom, ezért nem beszélhetünk parlamentáris kormányzati rendszerről. Az 1848. évi III. tc. – folytatja Kun – nem parlamentáris kormányrendszert, hanem független, magyar felelős minisztériumot rendelt el, tehát *alkotmányos*, nem pedig *parlamentáris* monarchia jött létre (572). Szerinte Kossuth csak Eötvös József és a centralisták kedvéért vette be az 1847-es pártprogramba a felelős kormányzás elvét, amit a korszakban a liberális ellenzék zöme sem kívánt volna. De ha ez be is került, a megvalósítás felemásra sikerült, és a 20. század elején Magyarország félúton van az alkotmányos és az igazi parlamentáris demokrácia között (574). Fontos felfigyelnünk a hangnemre is. Kun a témáról nem a publicistákra jellemző formulákat (sorvadás, tragédia) alkalmazva beszél, hanem tudóshoz méltóan a magyar parlamentarizmus *nehézségeiről*, köztes helyzetéről ejt szót. A Kemény Zsigmond-i értelemben vett önismeret azt jelenti számára, hogy a hibák nyílt feltárása a javulás első feltétele (586), s szerinte akkor cselekszünk helyesen, ha nem mondjuk parlamentárisnak azt, ami nem az.

Második érve a pártok egymáshoz való viszonyára vonatkozik. A parlamentáris monarchia működtetéséhez két nagy párt szükséges, amelyek a legfőbb nemzeti és szociális kérdésekben megegyeznek, és ezért köztük váltógazdaság alakulhat ki. „Két erős párt létezése mellett válik lehetővé a kormánypárt és az ellenzék követelésének kölcsönös jótékony mérséklése, a többségi elvnek s kisebbség jogainak tiszteletben tartása” (567). Mintegy alátámasztva azt a tézist, hogy nem csak a nyugati típusú demokrácia kifejlődése hosszú történelmi fejlődés eredménye, a váltógazdálkodással kapcsolatban azt írja, hogy ilyen jellegű „kölcsönös jótékony mérséklés” az angol faj lélektanának legmélyén gyökerezik (568).

Hogy bizonyítsa a hazai pártpolitikának az angolétól eltérő jellegét, a közös minisztériumok gyakorlatát említi, amelyek nem a *pártélet* hajtásai, hanem azok a közjogi rendszer fenn-

²⁵ Épp ezért mondja remek tanulmányában Pócza, hogy a király határhelyzetekben főszereplővé léphet elő, hiszen az angol rendszerben nincsenek írott alkotmány által intézményesített rendelkezések. Valamint azt is, hogy a királyi jogkörök Angliában lazán intézményesítettek. Vö. PÓCZA: *I. m.*, 49–50. Kunnak erre a kiindulópontjára pedig azt mondja Sente Zoltán már többször idézett könyvében, hogy már a korszakban sem volt szerencsés a parlamentarizmusnak a király és a parlament viszonya felől megközelítése. Lásd SZENTE: *I. m.*, 146.

tartásából fakadnak. Ha pedig nem a pártok működése nem határozza meg a politikai élet egészét, akkor mindez kizárja a közvélemény (mint a pártverseny egyik fő háttérfeltétele) szabad érvényesülését is (577). Ha pedig nagyon erős a közjogi hagyomány, ha nem fejlődhet ki erős közvélemény (sőt közvélemények), akkor kizárt, hogy rövid időn belül Magyarországon nyugati típusú – a pártok közötti megegyezést is magában foglaló – váltógazdálkodás jöjjön létre. Emiatt még hosszú távon fennmaradnak az „örökös kormányképtelen pártok”. Ugyanakkor ez nem egy „örök időkre” szóló jóslat, inkább az önismeret egy újabb eleme. A szerző szerint ugyanis „Remélhető idővel egy magyar szabadelvű és konzervatív párt, mint az állam feladatainak különböző felfogásából kiinduló tiszta politikai tagozatok képződése” (586).

Mindezekkel a nézetekkel Kun József voltaképp azt állítja, hogy lehetséges lenne ugyan mintakövetés – és ez a jövőben akár valóban valósággá válhat –, de ehhez meg kell változnia a feltételeknek. Egyrészt a parlamentnek túlsúlyba kell kerülnie az uralkodóval szemben; másrészt a pártrendszernek nem közjogi, hanem elvi (ideológiai) alapon kell szerveződnie. Most nem is az érdekes a számunkra, hogy ezek a változások a korszakban bekövetkeztek-e. Hanem annak megállapítása, hogy a mintakövetés e harmadik területén sem volt olyan egyszerű az adaptáció, mint azt a korszakra jellemző Nyugathoz való illeszkedési szándékokból kiolvashatnánk.

Nem mellesleg a tekintetben, hogy a dualizmusban nem parlamentáris rendszer van Magyarországon, kortársak és mai szerzők is egyetértenek Kunnal. Ilyen szerző például Lányi Bertalan, aki Fejérváry-féle darabontkormány igazságügy-minisztereként vaskos könyvben védi az 1905–1906-os darabontkormány intézkedéseit és fejt ki nézetét a közjogi helyzettel kapcsolatban. Ő is tévesnek nevezi az 1867 utáni Magyarország parlamentáris rendszerként való értelmezését.²⁶ De persze nem szabad elfelejtenünk, hogy a darabontkormány időszakának rendkívül negatív megítélése miatt Lányi álláspontját a korszakban kevesen osztják. A mai szerzők közül Pesti Sándor sem tud egyértelműen nemet mondani arra a kérdésre, hogy a dualizmus egyértelműen parlamentáris-e.²⁷ Pócza pedig úgy összegez, hogy „A parlamentarizmus a XIX. század végén sem az Egyesült Királyságban, sem pedig Magyarországon nem tekinthető jogi intézménynek, mivel az »csak« szokásjogon alapult.”²⁸ Véleménye egybeesik az általa elemzett vitában szereplő Concha Győzőével, aki – Deák Alberttel szemben – azt vallja, hogy a parlamentarizmus Angliában nem jogi intézmény. Így az angol szokásjogi minta adaptálásával létrehozandó magyar parlamentarizmus sem lehetett az. Mindez – a történelem felől – megerősíti: egy külső minta átültetése nagyon sok – olykor nem várt – problémát vet fel, s messze nem elegendő a sikerhez, ha a politikai aktorok egy része egyszerűen csak másolni akar. Mint ahogy nem lesz elég a pusztán politikai szándék ahhoz sem, hogy a nyugati politikai fejlődés alapegységének tekinthető *pártok* átültethetők legyenek.

²⁶ LÁNYI Bertalan: *A Fejérváry-kormány (1905. június 18. – 1906. április 8.) kormányzatpolitikai és alkotmányjogi megvilágításban*, Benkő Gyula Könyvkereskedése, Budapest, 1909, 275.

²⁷ PESTI Sándor: *Parlament és parlamentarizmus Magyarországon (1848–1945)*, Politikatudományi Szemle 2001/4., 57–76, a dualizmus korára vonatkozóan különösen: 73. (Pesti ugyanígy egyértelműen eldönthetetlennek tekinti azt a kérdést, hogy a Horthy-korszak parlamentáris-e.)

²⁸ PÓCZA: *I. m.*, 55.

Konklúzió

Sem a kapitalizmus, sem a demokrácia, sem a parlamentarizmus átültetése nem volt könnyű folyamat – s most csak (egy-egy szerző egy-egy munkája kapcsán) azt néztük meg, mi történik, ha *megvan* a szándék a mintakövetésre. A kapitalizmus esetében arra jutottunk, hogy bár intézményeit sikerült részben átültetni, de szellemiségét kevésbé. A demokrácia esetében azt láttuk: az nem csupán politikai, hanem társadalmi konstrukció is, de mint ilyen a dualizmusban nagyon kevésbé releváns. A parlamentarizmus esetében pedig az a probléma jött elő, hogy nem is biztos: Magyarországon tiszta parlamentáris kormányzati rendszer jött létre. Kun József további állítása, hogy a magyar pártrendszer teljesen más alapokon áll, mint az angol, s értelemszerűen emiatt az egész pártrendszer is másképpen funkcionál.

A fentiekből két összegző megállapításra juthatunk. Az első: a nyugatos mintakövetésnek mindig van egy „beépített” korlátja: a mintakövető ország a követés jellegénél fogva sosem tud eljutni a minta *teljes* átültetéséhez, ehhez ugyanis magára a mintaországra lenne szükség. Legfőképpen a mintaország évszázados történelmi fejlődése, fokozatossága és a feltételek komplexitása az, ami hiányzik bármilyen adaptációs kísérletben.

A második: ma sincs ez másképpen. Anélkül, hogy a mai korszak elemzése feladatomban lett volna, annyi megállapítható: sem az 1990-es átmenetben, se ma nem egyértelmű a fenti fogalmak jelentése és a mintakövetés jellege Magyarországon. A három közül a legbizonytalanabb a *kapitalizmus* kifejezés mibenléte az 1990 utáni Magyarországon, de a *demokrácia* is számos jelentésváltozáson ment keresztül és a *parlamentarizmus* sem örvend olyan tekintélynek, amilyennek az új rendszer indulásakor. Ha tehát meghosszabbítanánk e tanulmány gondolatmenetét, oda juthatnánk, hogy a magyar demokrácia sajátos újjárendeződése (sokak szerint elkanyarodása) szorosan összefügg a mintakövetés sajátos jellegével, illetve azzal, hogy mintát követni nem is olyan egyszerű.

Nekem úgy tűnik: a mintakövetés mechanizmusairól és a mintakövetés során fellépő el-lentendenciák logikájáról egyelőre viszonylag keveset tudunk. Minél jobban megismerjük azonban vágyak és valóság egymáshoz való viszonyát, annál közelebb kerülünk ahhoz, hogy jobban értsük úgy a múltat, mint a mai rendszer korlátozott adaptációs képességét is.